

VAATENURK

TARTU ÜLIKOOL KUI EESTLASTE MÄLUPAIK

Lea Leppik

Tänane Tartu on vaieldamatult uhke oma ülikoolile ja ülikoolilinna staatusesele. Õieti on ülikool tugevam mälupaik kui linn ise. Tartu ülikool omab erilist tähendust baltisakslastele,¹ ukrainlastele, armeenlastele, poolakatele, lätlastele, juutidele ja teistele kunagise Vene impeeriumi rahvastele². Tartu ülikoolil on oma kindel koht ka eestlaste rahvuslikus narratiivis: peatükk ülikoolist, selle juures tegutsenud Õpetatud Eesti Seltsist ning viimasest alguse saanud rahvuseeposest “Kalevipoeg” kuulub kohustuslikuna kõigisse eesti kooliõpikutesse. Kuigi tänases Eesti vabariigis pole Tartu ülikool enam ainus ülikool – 2016. aastal on Eestis 7 ülikooli ja 14 rakenduskõrgkooli, mida on meie rahvaarvu kohta väga palju – näitab noorema põlvkonna väärtushinnangute uurimine, et õppimist Tartu ülikoolis väärtustatakse keskmiselt teistest kõrgemalt. Pikk ja kuulsusrikas minevik on Tartu ülikooli peamine eelis, kuigi seda kaugeltki alati selgelt ei teadvustata.

¹ Nii on tänaseni Saksamaal Tartu ülikooli ajaloo standardkäsitluseks Roderich von Engelhardti *Die Deutsche Universität in Dorpat in seiner geistesgeschichtlichen Bedeutung* (Reval: Kluge, 1933).

² Vt nt Sergei Issakov, “Ukraina üliõpilased ja üliõpilasorganisatsioonid Tartu ülikoolis 19. sajandil ja 20. sajandi algul”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2, (2002), 231–246; Rafik Grigorjan, “Armeenia üliõpilased Keiserlikus Tartu Ülikoolis (1830–1918)”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2002), 247–264; Arkadiusz Janicki, “Poola üliõpilased Tartu ülikoolis 1802–1918”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2002), 265–280; Janis Stradiņš, “Tartu ülikool Läti teadusajaloos”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2002), 219–230; Toomas Hiio, “Jewish students and Jewish student organisations at the University of Tartu”, *Annual Report 1998* (Tartu, 1999), 119–172.

Pärast Teist maailmasõda on klassikalise ajaloo kõrvale kerkinud jõuliselt mälu ja mäletamise uurimine. Mälu on alati seotud selle kandjatega, kelleks võivad olla isikud, kogukonnad, paigad, monumendid. Kui 19. sajandil tekkinud ajalooteadus on püüelnud kriitiliselt üldisema ajaloolise töö või vähemalt mingi püsikindla teadmise väljaselgitamise poole, siis mälu on isikustatud, pidevas muutumises ja avatud tõlgendustele. Selles mõttes ei ole ega saagi olla üht õiget mälu. Ometi – kui asutakse püstitama monumente, siis püütakse põlistada mõni kindel mälestus või mäletamise viis. 2019. aastal möödub 100 aastat Tartu ülikooli muutmisest Eesti ülikooliks. See on just selline ümmargune tähtpäev, mis kutsub rajama monumente nii otseses kui kaudes mõttes. Selles valguses on paras aeg meenutada ülikooli varasemaid juubeleid ja arutleda selle üle, milliseid tähendusi omistati sündmustele toona.

2014. aastal kaitses David Ilmar Beecher California ülikoolis doktoritöö, mis arutleb peamiselt memuaarkirjanduse varal Tartu ülikooli tähenduste üle eri rahvastele.³ See väga põnev ja mahukas uurimus saab loodetavasti peagi laiemalt kättesaadavaks ja aitab meil vaadata oma ülikoolile kõrvalpilguga ning märgata neid kõrvuti elanud ja elavaid eri aegade kihistusi, ootamatuid katkestusi ja justkui valesid järjepidevusi, mis seesolijatele nii loomulikud tunduvad: saksa ülikoolikultuur venestatud ülikoolis, Euroopa ülikoolilinn Nõukogude Liidus, oaas ja observatoorium, mida Beecher iseloomustab oma dissertatsiooni pealkirjas kujundiga “Elevandiluust Paabeli torn”.

Siinse käsitluse eesmärk on kitsam – vaatluse all on Tartu ülikooli ajalooliste tähtpäevade ametlik tähistamine ennekõike eestlaste vaatenurgast. Tähtpäevi on ikka kasutatud valitseva ideoloogia kindlustamiseks või ka protestivoolude toetamiseks. Tartu ülikooli ajaloos on sedavõrd palju katkestusi ja uusi algusi, üksteise kõrval eksisteerinud paralleelmaailmu, mis kõige ootamatul viisil võivad kaduda või esile kerkida, et see on pakunud suurepäraseid võimalusi leiutada igale ideoloogiale sobilikke tähtpäevi. Ülikool mälupaigana on allunud just sellistele ärakasutamistele ja manipulatsioonidele, pikkadele uinumistele ja taaselluärkamistele, nagu mälu üldse.⁴

Kuigi tuntuimale paigamälu uurijale Pierre Norale ja tema kaastöölistele on ette heidetud, et nad on jäänud ajalooliste meetodite ja kirjutava eliidi

³ David Ilmar Beecher, *Ivory Tower of Babel: Tartu University and the languages of two empires, a nation-state, and the Soviet Union* (Berkeley: University of California, 2014).

⁴ Pierre Nora, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*, aus dem Französischen von Wolfgang Kaiser (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1998). Esimene essee: “Zwischen Geschichte und Gedächtnis: Die Gedächtnisorte”, 13 (11–42).

tekitatud allikate juurde,⁵ teen seda minagi, kasutades allikatena rohkem arhiivi- ja trükiallikaid kui intervjuusid, mälestusi jms, mida eelistavad kasutada lähiajalugu puudutava mälu uurijad. Selleks on lihtne põhjus: mind huvitav juubelite tähistamine on väga kõnekas nn ametliku mälu allikas: millist tähtpäeva on tähistatud ja millist mitte, millised monumendid on püstitatud ja millised maha võetud – see kõik näitab, mida on tahetud või lubatud mäletada ja mida mitte.

Keiserlik Landesuniversität 25 ja 50

Eestlased peavad tänapäeval omaks kogu Tartu ülikooli ajalugu alates 1632. aastast, ehkki sellest vaid viimane veerand on eestikeelne ja me ei tea kindlalt ühtki eestlast, kes rootsiaegses ülikoolis oleks õppinud.⁶ Pole teada, et rootsiaegses ülikoolis oleks jõutud pidada juubelipidu, kuigi oli palju muid tähtpäevi ja eesti keel polnud tundmatu.⁷ Seepärast alustan käsitlust 19. sajandi keiserliku ülikooliga.

Kui Tartu ülikool 1802. aastal saksakeelse ja luterliku Vene riigiülikoolina taasavati, toonitas professor Georg Friedrich Parrot (1767–1841) oma programmilises kõnes, et ülikooli õppima pääsenud ei tohi suhtuda üleolevalt oma toitjatesse, st eesti ja läti talupoegadesse.⁸ Aleksander I valitsusaja alguses läbiviidud haridusreform kehtestas Vene riigis ühtluskooli, mille tulemusel oli põhimõtteliselt võimalik minna igast kooliastmest järgmisse, takistuseks võis saada vaid materiaalsete vahendite ebapiisavus. Tõsi, juba 1820. aastail pöörduti tagasi seisusliku koolisüsteemi juurde. Ülikooli peahoone nurgakivi paigaldamisele kaasati üks talupojaseisusest lätlane (Karl Williams). Põhikirjaga nähti ette eesti ja läti keele lektorraadid, vene keele lektori koht sakslaste ja saksa keele lektori koht venelaste tarvis, st ülikooli plaaniti algusest peale kui kultuurivahetuse sõlmpunkti, milleks ta ka kujunes.

⁵ Hue-Tam Ho Tai, “The impact in France of *Lieux des memoires*”, *The American Historical Review*, 106:3 (June, 2001), 26.

⁶ Eestlastest tudengite võimaliku õppimise kohta Rootsi-aegses Tartu ülikoolis vt: *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu), 1632–1710*, hrsg. von Arvo Tering (Tallinn: Valgus, 1984), Vorwort; Lea Leppik, “Mida me teame Rootsi-aegse Tartu ülikooli teadusest täna rohkem kui 25 aastat tagasi?”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXVII (Tartu: Tartu Ülikool, 2009), 20–38.

⁷ Vt Katre Kaju, “Keelevalik Tartu Academia Gustaviana aegses pulmaluules (1632–1656)”, *Läänemere provintside arenguprospektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil II*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19), koost. Enn Küng (Tartu, 2006), 50–100.

⁸ Georg Friedrich Parrot, “Looduse tundmisest ja selle mõjust inimkultuurile, vaadatuna niihästi intellektuaalsest kui kui moraalsest küljest”, *Akadeemia*, 12 (2002), 2523–2531.

1827. aastal võis keiserlik ülikool pidada oma esimest (pool)juubelipidu. Seda jäi meenutama korralik statistiline ülevaade tolle aja kohta väga kallist teostuses – paljude vaselõigetega – milles eriti rõhutati ülikooli tähtsust Vene riigile.⁹

Ennekõike kujundas Tartu ülikool siiski Venemaa Balti provintside identiteeti ja aitas kaasa nende kultuurilisele kokku kasvamisele nii saksa- kui eesti- ja lätikeelse alamkihi silmis. Romantismi vaimus kirjutati saksa keelses ülikoolis 19. sajandi algul eesti- ja lätikeelseid luuletusi, siin õppis mees, keda me loeme esimeseks eesti soost luuletajaks (Kristjan Jaak Peterson, 1801–22). 1838. aastal rajas rühm estofiile ülikooli juurde Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES); juba 1824. aastal oli rajatud Läti Kirjanduse Selts Miiitavis (Jelgavas) ja 1831. aastal Soome Kirjanduse Selts Helsingis. Kui eriti viimane muutus rahvusliku äratustöö peamiseks koldeks (ja esimene suurem töö oli rahvuseepose “Kalevala” koostamine, mis ka ÕES-i tegelasi inspireeris “Kalevipoega” koostama), siis ÕES arenes ennekõike akadeemiliseks teadusseltsiks ja libises baltisakslaste kontrolli alla, eesti keel sai seltsi töökeeleks alles 1930. aastatel.¹⁰ Sellegipoolest hinnatakse seltsi tegevust eesti keele ja kultuuri teaduslikul uurimisel kõrgelt.

1852. aastaks, kui keiserlikul ülikoolil täitus pool sajandit, oli ta kohalikus ühiskonnas sedavõrd omaks võetud, et tähtpäeva pühitseti ennekõike kui *Landesuniversität*’i pidu. Vilistlased asutasid mitu stipendiumit Tartu üliõpilaste toetamiseks. 12. detsembriks (see oli päev, mil Aleksander I oli alla kirjutanud ülikooli asutamisahtile) 1852 ilmus seitse mahukat juubelitrükist, sh ülikooli ajalugu¹¹ ja esimene *Album Academicum*¹². Ülikooli õnnitlema saabusid kõigi Balti provintside teaduslike ja kultuuriorganisatsioonide ning Vene impeeriumi teaduslike organisatsioonide esindused. Juubelikingituseks toodi ülikoolile rida väärtuslikke teaduslikke kollektioone ja väljaandeid. Kohalike etniliste gruppide vastuolud ei olnud veel teravad ja oli loomulik, et omapoolse eestikeelse tervituse saatis ka eestlaste rahvuseepose koostaja Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–82).

⁹ Johann Philipp Gustav Ewers, *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat: Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung* (Dorpat, 1827); Aktusel peetud kõne ilmus eraldi: Gustav Ewers, *Andeutungen aus der Geschichte der Universität: in dem Ersten Jubelfest der Kaiserlichen Universität Dorpat* (Dorpat, 1828).

¹⁰ Vt Kersti Taal, “Keeleküsimus Õpetatud Eesti Seltsis”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 42 (Tartu, 2014), 114–131.

¹¹ Theodor Beise, *Die Kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens: Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten December 1852* (Dorpat, [1852]).

¹² *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat: zur Jubel-Feier ihres fünfzigjährigen Bestehens am 12. December 1852* (Dorpat: E. J. Karow, 1853).

Järgnenud aastakümnetel etendas Balti provintside kultuuripealinn ja ainus ülikoolilinn Tartu tähtsat osa nii eestlaste, lätlaste kui ka baltisakslaste rahvuslikus ärkamises. Rahvusliku iseteadvuse tõusust rääkisid läti üliõpilaste iseseisva organiseerumise katsed 1850. aastatel ja eesti üliõpilaste omad 1870. aastal. 1860. aastail kirjutas eestlasest kooliõpetaja Paul Blumberg: “Tartu suurkool on ka meie kool,” millist mõtet on meie uuemas kirjanduses nimetatud tavatuks.¹³ Kuivõrd see kõrge kool siis meie kool oli? Ülikooli ümber kujunes saksakeelne haritud eliit – nn balti literaadiseisus,¹⁴ mis sai 19. sajandi esimesel poolel veel igati loomulikult täiendust kohalike eestlaste ja lätlaste seast. Hariduse omandamisega kaasnes suhtluskeeke, riietuse ja sageli ka nime vahetamine. Keskajast peale oli ju kirjakultuur olnud enamikus Euroopa maades mitte ema- vaid muukeelne (nt ladina). Ümberrahvustumine, mida 19. sajandi algul vaadeldi kui saavutust, muutus taunitavaks sajandi teisel poolel ja need nn poolsakslased (*Halbdeutsche*), kes polnud suutnud otsustada, kas nad on rohkem eestlased või sakslased, said pilkeobjektiks. Küsimus rahvuse reetmisest sai tekkida alles siis, kui oli välja kujunenud rahvus, mida reeta.¹⁵

Läbi kogu 19. sajandi ja ka 20. sajandi algul lahkusid sotsiaalsed tõusikud väga sageli Venemaale, kus oli kergem läbi lüüa, sest polnud segamas kohaliku ühiskonna seisuslikke eelarvamusi. See aga ei tähendanud tingimata sidemete katkemist kodukandiga ja sageli saatsid haljale oksale jõudnud (tavaliselt saksa nime kandvad) eestlased baltisakslaste eeskujul oma lapsed ikka Tartusse õppima.¹⁶

Uuemad eestikeelsed uurimused on kippunud eestlaste osatähtsust Tartu ülikoolis pigem vähendama kui suurendama ja eestlased ise on igati valmis pooleestlasi sakslasteks pidama. Uurimismetoodikat muutes (näiteks arvestades kombineeritult üliõpilase seisust ja vanemate tegevusala¹⁷) pole kuigi keeruline näidata, et eestlaste või pooleestlaste arv on tõenäoliselt

¹³ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997), 31.

¹⁴ Ülevaatlik käsitlus Balti literaadiseisuse kujunemisest: Wilhelm Lenz, *Baltischer Literatenstand*, Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, 7 (Marburg, 1950).

¹⁵ Eestlaste hariduskarjäärdest pikemalt vt: Lea Leppik, “Kõrgharidus sotsiaalse mobiilsuse tegurina pikal 19. sajandil”, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2012* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2013), 232–256.

¹⁶ Lea Leppik, “Social mobility and career patterns of Estonian intellectuals in the Russian Empire”, *Historical Social Research*, 33:2 (2008), 42–62.

¹⁷ Seda on teinud nt Toomas Hiio, “Tartu ülikooli üliõpilaskond 1802–1855: päritolu ja sotsiaalne koosseis”, *Eesti ajaloo 19.–20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, toim. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 19 (26) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), 9–58.

isegi suurem, kui omal ajal arvati. Kogemus, et hariduse kaudu on võimalik ühiskonna hierarhias suhteliselt kiiresti tõusta, on jäänud püsima eestlaste ja lätlaste silmapaistvalt suures haridususus, mis kestis läbi esimese iseseisvuse ja nõukogude aja ning on märgatav tänaseni.¹⁸

1877. aastal sai keiserlik Tartu ülikool 75 aastaseks, kuid juubelipidustused jäeti ära ja selleks planeeritud raha annetati sõjavangide ja invaliidide heaks, sest Vene riik oli sõjas Türgiga. 7. detsembri Postimees kirjeldas vaimustusega hoopis rõõmupidu (tõrvikrongkäik, illuminatsioon) Plevna vallutamise auks.¹⁹

Jurjevi ülikool 100

1893. aastast kandis Tartu linn ametlikult nime Jurjev ja vastavalt tuli ümber nimetada ka ülikool. Üleminek vene õppekeelele tõi kaasa suured muutused üliõpilaskonna geograafilises, rahvuslikus ja sotsiaalses päritolus. 1897. aasta rahvaloenduse andmeil nimetas eesti keelt oma emakeeleks 70 üliõpilast 912-st. Tõenäoliselt leidis eesti päritolu üliõpilasi ka nende 36,5 protsendi seas, kes end saksa emakeelega üles andsid.²⁰ Väikesearvuline eesti üliõpilaskond koos vilistlastega omas aga tollases kujunevas eesti ühiskonnas küllalt suurt ja kiiresti kasvavat mõjujõudu. 1870. aastal alguse saanud eesti soost üliõpilaste kooskäimistest oli 1884. aastaks välja kasvanud Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS), mille lipp sai eesti rahvuslipuks ja organisatsioon ise eesotsas Villem Reimaniga (1861–1917)²¹ etendas väga olulist osa eesti rahvusluse uues ärkamises 1890. aastail, mis on tuntud kui Tartu renessanss. Selts võttis suuna edendada eesti kultuuri, kuid püüdis oma tegevuse välistes vormides igati järgida baltisaksa korporatsioonide traditsioone.²² See joon jäi iseloomustama eesti üliõpilasorganisatsioone ka hiljem iseseisvas Eesti vabariigis, kusjuures mõned traditsioonid olid sedavõrd tugevad, et levisid eesti üliõpilaste vahendusel ka Soome.²³ Alates

¹⁸ Vt nt Olaf Mertelsmann, "Miks kasvas naiste osakaal tudengite seas stalinismi ajal nii kiiresti", *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXV (Tartu, 2006), 23–33.

¹⁹ *Postimees*, 7.12.1877.

²⁰ Veiko Berendsen, Margus Maiste, *Esimene ülevenemaaline rahvaloendus Tartus 28. jaanuaril 1897* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999), 270–271.

²¹ Ausammas Toomel 1931, hävitatud 1950, uus monument samal kohal 2004.

²² Indrek Elling, "Von Füchsen und Philistern: deutsche und deutschbaltische Vorbilder bei der Entstehung des Vereins Estnischer Studenten", *Zur Geschichte der Deutschen in Dorpat* (Tartu: Universität, Lehrstuhl für deutsche Philologie, 2000), 198–218.

²³ Tiina Metso, "Eesti akadeemiline eksport Soome", *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXIII (Tartu, 2004), 39–54.

1889. aastast hakati välja andma Eesti Üliõpilaste Seltsi albumeid,²⁴ millel oli selge enesehariduslik ja rahvavalgustuslik suunitlus. Üleminek vene õppekeelele ülikoolis pigem tugevdas kui takistas EÜS-i koondunud üliõpilaste rahvuslikku orientatsiooni. Tudengid, kelle keskharidus oli veel saksakeelne ja need, kelle keskharidus oli venekeelne, leidsid üha kergemini üles ühise eesti keele. Teada-tuntud on EÜS-i roll 1909. aastal avatud Eesti Rahva Muuseumi mõtte ja kogude alusepanijana. Vähem on väärtustatud tööd, millel oli samuti kaugeleulatuv mõju – eesti teaduskeele arendamine. 19.–20. sajandi vahetusel hakkas küpsema mõtte eestikeelsest keskharidusest, mis sai teoks 1906. aastal Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastekooli avamisega Tartus. EÜS oli selleks ajaks teinud ära suure töö eestikeelse teadusliku terminoloogia väljatöötamisel, milleta poleks eestikeelne gümnaasiumiharidus olnud mõeldav.

1902. aastal toimunud Jurjevi ülikooli 100. aastapäeva tähistati kui Vene riigiülikooli pidu. Välise märgina püstitati ülikooli peahoonele selle vasakus tiivas asunud ja 1894. aastast õigeusu kirikuks muudetud endise meteoroloogia kabineti kohale eraannetaja raha eest sibulkuppel. Sisuliselt jäid juubelit mäletama soliidsed ja tänaseni väärtuslikud teosed: vene kirjanduse professori Jevgeni Petuhhovi koostatud venekeelne ülevaade keiserliku ülikooli 100 aastast²⁵ ja astronoomiaprofessor Grigori Levitski initsiatiivil valminud professorite biograafiline leksikon.²⁶ Mitteametlikult meenutas ülikooli tähtpäeva aprillikuus saksa keeles ilmunud Axel von Gerneti pidulikus oktaavformaadis raamat.²⁷ Aprill ei olnud juhuslik valik, raamatu ilmumine oli ajastatud kuupäevadele, mil 1802. aastal oli avatud rüütelkondlik ülikool. See tähtpäev omakorda oli olnud kogu 19. sajandi Tartu üliõpilaskonna mitteametliku iseloomuga kevadpüha, milline traditsioon on säilinud kevadiste üliõpilaspäevade näol tänaseni. EÜS-i albumis ilmus eestikeelne pikem ülevaade Tartu ülikooli ajaloost tähendusliku pealkirja all – “Kodumaa ülikool”. Juba siin rõhutati seost rootsiaegse ülikooliga ja räägiti isegi Tartu ülikooli mõtte 300-aastasest

²⁴ Nii ilmus esimeses numbris pikk lugu, mis väärtustas Jakob Hurda tegevust eesti rahvaluule kogumise algatajana, igas järgmises numbris tutvustati samuti mõnda meest või naist, kelle tegevus oli eesti rahvuse mõtte edendamisele kaasa aidanud.

²⁵ Evgenii Petukhov, *Imperatorskii Yur'evskii, byvshii Derptskii universitet za sto let ego sushchestvovaniya*, t. I: (1802–1865), t. II: (1865–1902) (Yur'ev, 1902).

²⁶ Grigori Levitskii, *Biograficheskii slovar' professorov i prepodavatelei Yur'evskogo, byvshego Derptskogo universiteta*, t. I, II (Yur'ev, 1902).

²⁷ Axel v. Gernet, *Die im Jahre 1802 eröffnete Universität Dorpat und die Wandlungen in ihrer Verfassung: ein Gedenkblatt zum 21. April 1902* (Reval: Kluge, 1902).

ajaloost.²⁸ Midagi sellist ei teinud ei sakslased ega venelased, kes rääkisid ikka üksmeelselt 100-aasta juubelist (kuigi mainisid rootsiaegset eelkäijat).

Emakeelse ülikooli avamine

1915. aastal kirjutas tulevane eesti keeleeuendaja Johannes Aavik (1880–1973) traktaadi eestlaste rahvustunde nõrkusest, tuues põhjuseks, et rahval pole palju sellist, millele uhke olla, puudub selge rahvuslik ideoloogia ja viimase iga inimeseni viimiseks vajalik propaganda.²⁹ Autori ettevaatlikult väljendatud lootus täitus iseseisvunud Eesti vabariigis, kus rahvusliku ideoloogia väljatöötamisel ja rahva sekka viimisel omandas suure tähtsuse eesti-keelne ülikool ja selles esmakordselt rajatud rahvusteaduste professorid.

Tee rahvusülikoolini ei kulgenud aga kaugeltki sirgjooneliselt. Tartu/Jurjevi ülikooli pidasid omaks erinevad laguneva impeeriumi rahvusgrupid, seepärast liikusid ringi mõtted ülikooli muutmisest rahvusvaheliseks (vene-saksa-läti-eesti). Kui vahetult pärast tsaarivõimu kukutamist 1917. aasta veebruaris leidis see mõte pooldajaid ka eestlaste seas, siis paari aasta jooksul küpses olude sunnil mõte päris oma ülikoolist.³⁰ 1917. aasta suvel toimus Tartus Läti õpetajate kongress, kus võeti suund Läti ülikooli rajamisele Riia Polütehnilise Instituudi baasil. Tõsi, ka pärast seda, kui nii Eesti kui Läti olid oma iseseisvuse välja kuulutanud, venekeelne Tartu Ülikool oli Voroneži evakueeritud (august 1918) ja saksa keelne *Landesuniversität* tegevuse lõpetanud (november 1918), panid kohalikud saksa ringkonnad ette, et Tartus tuleks luua rahvusvaheline ülikool sakslaste, eestlaste, lätlaste ja venelaste jaoks, mis oleks nagu vabasadam, teadlasvabariik. Kui evakueeritud ülikooli Voronežist tagasi ei tooda, pidanuks Tartu linn nende ringkondade arvates vähemalt järgmiseks sajaks aastaks ülikoolilinna eelistest loobuma, sest “Väike rahvas, kes valdavalt elab maal, on ju kindlasti liiga nõrk uue ülikooli rajamiseks, seda ei saa keegi vaidlustada.”³¹

Ülikooli vajalikkuses ei kahelnud ükski poliitiline jõud ja isegi lühiajaliselt 1918/19. aasta talvel Tartus võimule saanud punased töötasid välja oma kava. Tööraha Kommuuna ülikooli organiseeriv Jaan Sarv kirjutas 1918. aasta lõpul: “Iga õppetooli juures, kuhu teaduse huvides umbkeelne

²⁸ Johann Köpp, “Kodumaa ülikool”, *Eesti üliõpilaste Seltsi Album*, 7 (Tartu, 1902), 1.

²⁹ Johannes Aavik, “Rahvuslik tunne Eestis”, *Eesti Üliõpilaste Seltsi Album*, IX (Jurjev, 1915), 33–34.

³⁰ Mõtete arengust pikemalt vt Mare Viiralt, “Esimene Eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongress”, 75 aastat *Eesti ülikooli Tartus*, Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, XXIX (Tartu, 1997), 64–65.

³¹ *Dorpatier Zeitung*, 21.12.1918.

professor on kutsutud, assistendid tingimata eesti keelt oskavad. Sest pääle teadusemeeste ja eriasjatundjate ettevalmistamise peab ülikool tulevikus rohkesti ka teaduse populariseerimise eest hoolitsema.”³² Eesti Tööraha Kommuuna ülikoolis pidid eesti, vene ja saksa keel olema võrdsed ja üliõpilastelt haridust tõendava dokumendi nõudmist peeti ebademokraatlikuks. Projekt valmis detsembri lõpus, 14. jaanuariks oli Tartus jälle võim vahetunud. 14. märtsil 1919 avati Petrogradis Eesti Tööraha Ülikool, mis hakkas ette valmistama õpetajaid Venemaa eesti koolidele.

Võitlus Eesti iseseisvuse eest veel käis, kui ülikooli ülevõtmise komisjon 1919. aasta jaanuari lõpul jälle tööd alustas, eesotsas endine tütarlastegümnaasiumi direktor Peeter Põld (1878–1930). Tartu ülikooli ametlikuks keeleks pidi saama eesti keel. Õppejõude kavatseti kutsuda ka välismaalt, ennekõike Soomest, lootuses, et sugulaskeele rääkijaina omandavad nad kiiresti eesti keele. Uus ülikool leidis kiiresti oma koha, nimi toimis kaubamärgina, näiteks paljud maailma ülikoolid, kes olid olnud väljaannete vahetuses Tartu ülikooliga, püüdsid ise kontakte taastada. Peeti plaane noorte Balti riikide ülikoolide teadustöö paremaks integreerimiseks nii õppejõudude vahetuse kui ühiste teadusprojektide abil, muuhulgas tuli igasse kõrgkooli asutada naabrite keele lektoraat. Plaaniti ühist meteoroloogiarõngustikku ja Pasteuri instituuti.³³

Sooviga distantseeruda nii Vene- kui Saksamaast asusid eestlased algusest peale rõhutama sidet Rootsiaga. Peeter Põllu kõne eestikeelse Tartu ülikooli avamispidustustel 1. detsembril 1919 rõhutas Gustav Adolfi pärandi ülevõtmist ja seda, et “Eesti Vabariigi Tartu ülikooli ülesandeks on üleüldist ja eriti Eesti elu käsivat teadust edendada ja kõrgemat teaduslikku haridust anda, teadmist rahva keskele viia ja ette valmistada Eesti riigi ja rahvatööl tarvilikkude eriteadmistega varustatud asjatundjaid.”³⁴ Postimees kirjutas, et hoone on ehitud “liht põhjamaa kuuskedega ja palukavartest pärgadega Eesti värvide all”.³⁵ Peaminister Jaan Tõnisson toonitas, kui kaugel oli ülikool seni olnud rahvast – et Jakobsoni sidus ülikooliga vaid fakt, et tema isa oli juhuslikult olnud ülikooli uksehoidja – ja avaldas lootust, kuidas nüüd kõik muutub ning rõhutas, et eestlastel on vaja “vastuvõtjast tõusta loovaks teguriks”.³⁶ Tõnissoni toodud fakt oli kõnekam

³² E. Tamme, “Jaan Sarv Tartu ülikooli juhatajana Eesti Tööraha Kommuuni perioodil”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, I (Tartu, 1975), 187, 189.

³³ RA, EAA.2100.4.418, l. 24–26.

³⁴ *Eesti ülikooli algus: Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919*, koost. Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu ülikool, 1994), 121.

³⁵ A. J. “Tartu Eesti ülikooli avamise puhuks”, *Postimees*, 1.12.1919.

³⁶ “Tartu Eesti ülikooli pidulik avamine 1. detsembril 1919”, *Postimees*, 2.12.1919.

kui ta ehk ise mõtles, sest ülikooli teenijaskonnas olid eestlased tõesti tooniandvad juba enne iseseisvusaega, seepärast õnnestus ka Tartu ülikooli ametnikkond ja erioskustega teenijaskond komplekteerida peaaegu täies mahus.³⁷ Puudu jäi vaid õppejõududest, sest noor ülikool ei tahtnud minna seda teed, et anda õppetoolid kogemusteta inimestele. Siin on eriti esile tõstetud soomlaste abi, ehkki tegelikult olid sõdade vahel eesti ülikooli õppejõudude hulgas endiselt ülekaalus sakslased.³⁸ Tõsi, nii mõnigi neist oli saksastunud eestlane.

Rahvusülikooli 10. aastapäev

Ülikoolile, mis 1936. aastani oli noore riigi ainus (siis loodi Tallinna Tehnikaülikool, nii et humanitaaraladel oli Tartu jätkuvalt ainus), olid pandud väga suured lootused, seega oli ka risk Pettuda suurem. Omaaegsed ajalehed olid täis kurtmist selle üle, et üliõpilased ega ülikool ei õigusta neile pandud lootusi. Tegelikult polegi vist sõdadevahelises Eestis märgatavat kultuuritegelast, kes ei oleks ülikooli kohta midagi arvanud. Enne kui 1930. aastate keskel hakati üliõpilaste arvu piirama sisseastumiskomisjoni tegevusega, oli Eesti Läti järel maailmas teisel kohal üliõpilaste suhtarvu poolest elanike arvuga võrreldes.

Esimesed hinnangud edu ja ebaedu kohta anti juba rahvusülikooli 10. aastapäeva puhul 1929. aastal ilmunud väljaannetes. 29. novembri Postimees kirjeldas eesseisvaid pidustusi: jumalateenistus nii luteri kui õigeusu kirikus, aktus, pidusöök, ball ja üliõpilaste tõrvikrongkäik. Tartusse saabusid riigivanem ja ministrid, oli ka väliskülalisi, peamiselt ülikooli vilistlased. Jäävaks mälestuseks oli mõeldud peaaegu 500-leheküljeline ülevaateteos ülikooli esimesest 10 aastast.³⁹ Raamat, mis ajalehe sõnul pidi olema igaühele kättesaadav, on tänaseks päevaks muutunud bibliograafiliseks harulduseks, kuid sellest veidi allpool.

Välismaailmale oli seda 10. aastapäeva veidi keeruline selgitada, nii saigi ülikool 1929. aastal juba õnnesoove ka 300. aastapäevaks.⁴⁰

³⁷ Pikemalt vt Lea Leppik, *Kalefaktoripojast professoriks: Tartu Ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918* (Tartu: Kleio, TÜ ajaloo muuseum, 2011), 274.

³⁸ Timo Rui, *Ulkomaiset tiedemehet Tarton yliopistossa ja virolaisten opintomatkat ulkomaille 1919–1940*, *Studies in History*, 21 (Joensuu, 2001).

³⁹ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*, Acta et commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) C X (Tartu, 1929), 432 lk. Kolm aastat hiljem ilmus teose paljude illustatsioonidega lühiversioon: *Tartu Ülikool sõnas ja pildis 1919–1932* (Tartu ülikool, 1932), 174 lk.

⁴⁰ Vt nt "Varajased õnnesoovid", *Postimees*, 1.12.1929.

Tartu ülikooli 300. aastapäev

Tartu ülikooli juubelipidustustest 1932. aastal võeti maksimum. Noorel riigil oli vaja midagi vana ja uhket, Rootsi kuninga asutatud ülikool sobis hästi. Juba 1928. aastal oli avatud monument kuningas Gustav II Adolfile. Juubelipidustused kujunesid üldrahvalikuks sündmuseks. Eestit külastas sel puhul Rootsi kroonprints ja palju teisi väliskülalisi, toimusid pidulikud vastuvõttud, tõrvikrongkäik jm. Ilmusid uurimused eestlaste⁴¹ ja lätlaste kohta Tartu ülikoolis,⁴² mis pidid siduma ülikooli kohalike põlisrahvastega. Lugejaile väljaspool Eestit ja Lätit ilmus rootsikeelne käsitlus rootsiaegsest Tartu ülikoolist,⁴³ aasta hiljem valmis saksakeelne ülevaade, rida väiksemaid kirjutisi peale selle. Sümboolse kingitusena toodi ülikoolile Rootsis asuvate rektori skeptrite koopiad, mida täna võib näha ülikooli muuseumis. Eesti Entsüklopeedia pühendamisega “kodumaa ülikoolile” püstitati võimas vaimne monument, ühtki skulptuuri aga Tartusse ei kerkinud.

Pidustused jätsid kaasaegsetele sügava mulje. Väga iseloomulik oli ühe juubelikirjutise kaanepilt: tempel mäe otsas, mida kuldavad pilvede vahelt piiluvad päikesekiired. “Kuid ligi neli kuud enne oma surma pärandas Gustav Adolf meie maale ühe asutise, uue vaimu-allika, mis ehk ainsa reaalsusena “hääst rootsi ajast” senini on säilinud ja mille kaudne kui ka otsene mõju meie rahva vabanemise kui ka iseseisvuse saavutuseks on olnud kindel ja võrratu.”⁴⁴

Hiljem Rootsis emigratsioonis viibides kirjutas professor Adu Lüüs: “[...] pidustuste ajal 1932 kogu Eesti, ka paljude välismaade silmad olid siis meie Tartu poole suunatud. Arvan ja usun, et sel ajal seisis meie ülikool ja meie Eesti riik oma kõrguse tipul.”⁴⁵

Väline tähelepanu aitas veelgi kaasa, et teha eestlastele omaks kogu ülikooli 300-aastane ajalugu, see aga lisas noorele riigile ja rahvale enesekindlust, saades sel viisil üheks eestluse elujõu allikaks.

⁴¹ Juhan Vasar, *Tartu üliõpilaskonna ajalugu seoses Eesti üliõpilaskonna ajalooga* (Tartu, 1932).

⁴² Gustavs Šaurums, *Tērbatas universitāte 1632–1932* (Rīga, 1932).

⁴³ Johan Bergman, *Universitetet i Dorpat under svenska tiden Gustav II Adolfs sista kulturskapelse: ett bidrag till belysning av stormaktstidens kultursträvanden* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1932).

⁴⁴ Karl Laagus, *Eesti ülikool Tartus: memuaare ja ajaloo andmeid* (Tartu, 1932), 23. Karl Laagus (1874–1954) oli Jurjevi ülikooli arveametnik, tegutses eestikeelse ülikooli algusaastail Peeter Põllu parema käena ja oli 1932–36 ülikooli majandusjuhataja.

⁴⁵ Aadu Lüüs, *Talutarest Tartusse: eluradadel nähtut, kuuldut, meelespeetut* (Stockholm Eesti Kirjastus EMP, 1957), 80.

Sõdadevahelise Tartu ülikooli suurimaks püsisaavutuseks tuleb ilmselt pidada eesti teaduskeele väljatöötamist, mis aitas tugeva identiteeti hoidva tegurina kesta eestlastel kultuurrahvana läbi keerulise nõukogude perioodi. Terminoloogia väljatöötamist rahvuskeeltes on peetud ka nõukogude projektiks, kuid Eestis oli see töö juba ammu käimas. Kindlasti ei maksa identiteedi kujundajate ja kindlustajatena alahinnata süstemaatiliselt Eestit kajastavate kollektsoonide (kunstiajalugu, arheoloogia, geoloogia, zooloogia, botaanika, eesti murded, rahvariided jms) väljaarendamist ülikoolis ja Eesti Rahva Muuseumis. Ja seda, et ülikool, mis põhimõtteliselt oli avatud igähele, avas tee kõrgemasse seltskonda,⁴⁶ toetas veelgi eestlaste haridusku, mis säilis pärast Teist maailmasõda nii koju jäänud kui ka võõrsile sattunud eestlaste seas. Kojujäänud saatsid oma poegi ja tütreid endiselt kõrgkooli, kuigi haridus end sageli materiaalselt ära ei tasanud. Võõrsile sattunud rajasid teadusseltse, pidasid au sees eestikeelse ülikooli tähtpäevi ja hoidsid elus Nõukogude Liidus keelatud üliõpilasorganisatsioonide traditsioone.

Eesti ülikooli 50 eksilis

Sarnaselt 1918. aastal sakslaste sooviga rajada asutus, mis asendaks kaotatud saksa ülikooli, organiseerisid Teise maailmasõja keerises põgenikelaagritesse sattunud eestlased, lätlased ja leedukad seal oma ühise ülikooli, niisiis realiseeriti 1918. aastal mahalaidetud mõte. Balti ülikool tegutses Saksamaal 1946–49⁴⁷ ja etteruttavalt võib öelda, et selle aastapäevi on rohkem tähistanud pagulasringkonnad kui kodueestlased.⁴⁸

Suuremates eestlaste koondumiskohtades loodi eesti teadusseltsid, väljaanded, arhiivid jms, mis moodustasid kindla osa eestlaste omavalitsusest ja identiteedist. On loomulik, et just eksilis mõeldi rohkem tagasi eesti ülikoolile⁴⁹ ja sellega seotud aastapäevad omandasid erilise tähtsuse.

⁴⁶ Vt nt: Konstantin Päts, "Vaated ülikoolile ja praktilistele elukutsetele" (1929), *Eesti riik II*, Eesti mõttelugu, 38, koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel (Tartu: Ilmamaa, 2001), 310; Hans Kruus, "Akadeemiline haritlaskond ja rahvalähedus" (1937), *Eesti küsimus*, Eesti mõttelugu, 62, koost. Toomas Karjahärm, Hando Runnel (Tartu: Ilmamaa, 2005), 383–396.

⁴⁷ *Balti ülikool Saksamaal 1945–1949 = Baltic University in Germany 1945–1949* (Toronto, 1991).

⁴⁸ Vt nt Jüri Kivimäe, "Õpetlased paguluses – Balti Ülikooli 70. juubeliks", *Eesti elu*, 10 (2016).

⁴⁹ Ilo Käbin, *Die medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat/Tartu 1802–1940: Ergebnisse und Bedeutung für die Entwicklung der Medizin* (Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1986).

Nii ilmus näiteks Austraalia eestlastelt 1969. aastal koguteos eesti ülikooli 50. aastapäevaks. Adolf Parts kirjutas selles: “Austame neid ideelisi mehi ja naisi, kes 50 aastat tagasi asusid ehitama suurte raskuste kiuste koda teadusteel, oma Eesti kõrget kooli vanal ning võõrapärasel vundamendil, ja saavutasid tähelepanavat lühikese aja jooksul. Tartu ülikool säilitas oma kuulsuse, mis tal sajandeid olnud, tänu sellele idealismile, mida nii õppijad kui õpetajad temas edasi kandsid.”⁵⁰

Kõige paremini suutsid oma identiteeti hoida korporatsioonid, mida sõdade vahel oli palju kirjutud nende kitsa kildkondliku vaimu pärast – ekstsilil ilmus palju korporatsioonide albumeid ja koguteoseid. “Akadeemilised organisatsioonid olgu eestluse kantsid ning misjonitöö tegijad Eesti heaks ja eestluse säilitamiseks võõrsil, olles väljas võitluseks meie kodumaa ja rahvuse eest, et kord auga võiksime esineda aruandega oma tööst ja tegevusest” (A. Grönberg).⁵¹

Nii läkski – kui 1990. aastate algul hakati taasiseseisvunud Eestis taastama muu hulgas akadeemilisi üliõpilasorganisatsioone, võisid vanad liikmed alleshoitud teatepulga noortele üle anda.

Stalinistlik 150. aastapäev

1940. aastal sai Tartu ülikoolist ENSV Tartu Riiklik Ülikool, millisena tuli jätkata ka pärast Saksa okupatsiooni. Nõukogulike ümberkorralduste hulka kuulus kõrgharidussüsteemi põhjalik ümbertegemine. Tehnikaülikoolist sai Tallinna Polütehniline Instituut, kunstikõrgkoolid koondati Tartu asemel Tallinna, sinnaasamasse loodi ka pedagoogiline instituut. 1946. aastal rajatud ENSV Teaduste Akadeemia võttis enesele teaduselu ja uurimistöö korraldamise, ülikool taheti taandada pelgalt õppeasutuseks. Usuteaduskond likvideeriti ja 1950. aastal eraldati Tartu ülikoolist põllumajanduse-, veterinaaria ja metsanduse osakondade baasil Eesti Põllumajanduse Akadeemia. Suur osa ennesõjaaegsest kaadrist ja lootustandvast järelkasvust oli 1944. aastal Eestist Läände põgenenud või surma saanud, sõjajärgsed repressioonid tegid oma töö. Uus võim suhtus väga kahtlustavalt Tartu ülikooli kui natsionalismi pesasse⁵² ja eesti ülikooli 25. aastapäev, mis oluaks

⁵⁰ Adolf Gustav Parts, “Tartu Ülikooli meenutades”, kõne, peetud Sydney Eesti Majas 30. novembril 1969, *Austraalia eestlased sõnas ja teos: EV Tartu ülikooli 50 a. juubeli tähisteos* (Sydney, 1969), 24.

⁵¹ *Eesti üliõpilaste selts paguluses: ajalooline koguteos II*, toim. Leo Urm (Toronto, 1979), 375.

⁵² Vt nt Tõnu Tannberg, “Tartu Riiklik Ülikool pärast 1950. a märtsipleenumit: julgeolekuorganite sissevaade”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 33 (Tartu, 2004), 115–131.

1. detsembril 1944, jäi tähistamata. Alates järgmisest, 1945. aasta 1. detsembrist tehti juttu hoopis 1924. aasta 1. detsembril “ülestõusust”.⁵³

Muuseumid, monumendid ja juubelid pidid uue võimu kindlustumisele kaasa aitama. Nõukogude võim oskas seda kõike teadlikult kasutada.⁵⁴ Eesti-keskne teaduskogude süsteem korraldati põhjalikult ümber, jaotades kogud uute struktuuriüksuste ja teaduste akadeemia vahel. Nii mõnigi kollektsioon, mis oli olnud avatud ülikoolivälisele publikule, muudeti nüüd kinniseks.

1952. aastal – stalinismi kõrgajal – tähistati ülikooli rajamise 150. aastapäeva. Rootsiaegne ülikool (mis oli vanem kui Nõukogude Liidu ametlikult vanim, Moskva ülikool asutamisaastaga 1755) taandati marginaalseks. Ülikooli rajaja, kuningas Gustav II Adolfi monument oli kadunud juba 1950. aastal,⁵⁵ Tartusse püstitati aga ausambad mh siin tegutsenud ja Nõukogude Venemaal tunnustatud meedikutele Nikolai Pirogovile (1810–81) ja Nikolai Burdenkole (1876–1946). Tartlased mäletasid veel hästi poole suuremat juubelit ja sündmusse suhtuti kui paljaksröövimisse. Uue versiooni Tartu ülikooli ajaloo seotuna vene kultuuriga kirjutas Venemaal tulnud biokeemik Eduard Martinson. Tema 1954. aastal ilmunud teose annotatsioonis oli öeldud, et see paljastab saksa-aadelliku ja kodanliku eesti historiograafia võltsinguid.⁵⁶ Raamat oli mõeldud kõrgkoolidele, teadustöötajatele ja üliõpilastele. Jesuiitide kolleegiumi ei mainitud, rootsiaegsele ülikoolile kui asutusele, mis pidi koolitama ustavaid teenreid Rootsi administratsioonile, pühendati paar lehekülge, aga tegelik Tartu ülikooli asutamine leidis selle käsitluse kohaselt aset ikka alles 1802. aastal. Ja et Eesti ülikoolist vähem mälestusi oleks, hävitati suur osa eelpoolmainitud 1929. aasta juubeliraamatu tiraažist.

Tartu ülikooli 350. aastapäev

1979. aastal tähistasid leedukad Vilniuse ülikooli 400. aastapäeva, minnes tagasi 16. sajandil jesuiitide poolt rajatud õppeasutuseni. See andis

⁵³ *Postimees*, 1.12.1945.

⁵⁴ Näide Peterburi teaduste akadeemiast: Nadezhda Slepkoval, “The exposition of St. Petersburg zoological museum in the years of the Soviet regime”, *Nõukogude teadus – sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik?* Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, 38 (Tartu, 2010), 10–22.

⁵⁵ Taastati rootslaste abiga 1992. aastal.

⁵⁶ Eduard Martinson, *Istoriya osnovaniya Tartuskogo (b. Derptsckogo-Yur'evskogo) universiteta* (Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1954). Martinsonist pikemalt vt Beecher, *Ivory Tower of Babel*.

eestlastelegi julgust, kuid vabariigiaegne Rootsi aega tähtsustav traditsioon oli sedavõrd tugev, et jesuiitide koolitegevust Poola võimu all olnud Tartus (vaheaegadega 1583–1625) siiski kõrgkooliga ei seotud.⁵⁷ Sellega oli ühtlasi tehtud selge valik kuulumaks protestantlikku maailma. Oma osa on kindlasti sellelgi, et katoliku ajast on meil äärmiselt vähe ajalooallikaid säilinud, kui rida võimsaid 13.–14. sajandist pärit kivist kirikuhooneid välja arvata.

Nõukogude võimuorganitelt saadud luba Tartu ülikooli 350. aastapäeva tähistamiseks peeti suureks kultuuriliseks võiduks. 1975. aastal loodi ülikooli ajaloo komisjon ja hakkas ilmuma väljaanne *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 1976. aastal rajati Tartu ülikooli ajaloo muuseum. Asuti koostama kolmeköitelist Tartu ülikooli ajalugu. Esmakordselt ilmus selle esimese osana eesti keeles pikem käsitlus Rootsi ajast.⁵⁸ Kolmeköiteline ajalugu sai valmimisajale vaatamata üsna mõõdukas ja on tänu allikaviidetele ning ideoloogilisi passaaže kõrvale jättes seni kõige põhjalikum ülevaade Tartu ülikooli ajaloost.

Teiste liiduvabariikide kogemusi arvestades peab märkima, et just eestikeelse kõrghariduse võimalikkus hoidis elujõulisena ka eestikeelse keskkooli – sest näiteks Kesk-Aasias, kus omakeelset kõrgkooli polnud, panid vanemad laste tulevikule mõeldes nad varakult venekeelsesse kooli ja emakeelne keskkool taandus marginaalseks.

350. aastapäeva omaksvõtmisega oli aga raskusi baltisakslastel, kelle jaoks oli palju olulisem 1802. aastal taasavatud saksakeelne ülikool. Liberaalselt mõtlevad ajaloolased, nagu Georg v. Rauch, ei arvanud aga, et rootsiaegse eelkäija peaks kõrvale heitma ja tunnistasid selle perioodi tähendust eestlastele,⁵⁹ kuid juba 1982. aastal leiti, et tähtsam oleks siiski 2002. aastal peetav juubel.⁶⁰ Iroonilisel kombel juhtus nii, et tegelikult

⁵⁷ Vt: Vello Helk, *Jesuiidid Tartus 1583–1625: vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas* (Tartu: Ilmamaa, 2003). Peamine argument, miks kolleegiumi kõrgkooliks ei peeta, on see, et seal ei antud teaduskraade. Kuid paljud õpilased jätkasid teistes jesuiitide õppeasutustes, mis moodustasid ülemaailmse süsteemi.

⁵⁸ *Tartu ülikooli ajalugu kolmes köites* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982): I: 1632–1798, koost. Helmut Piirimäe; II: 1798–1918, koost. Karl Siilivask; III: 1918–1982, koost. Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Tõsi, sellele koguteosele eelnes eksiilis Karl Inno, *Tartu University in Estonia during the Swedish rule 1632–1710*, Estonian science in exile, 2 (Stockholm, 1972).

⁵⁹ Just Georg v. Rauch on kirjutanud tänaseni kõige põhjalikuma monograafia rootsiaegsest ülikoolist: Georg von Rauch, *Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710* (Essen: Essener Verlagsanstalt, 1943).

⁶⁰ Vt Georg von Rauch, “Tartu ülikooli juubel – kas 1982 või 2002”, *Akadeemia*, 12 (2002), 2485–2492. (originaal ilmunud: Georg von Rauch, “Das Jubiläum der Universität Dorpat – 1982 oder 2002”, *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* 1983, hrsg. von Carl-Schirren-Gesellschaft (Lüneburg: Nordland-Druck 1982), 47–53).

tähistati keiserliku ülikooli 200. aastapäeva palju tagasihoidlikumalt, toetudes peamiselt just baltisakslaste negatiivsetele hinnangutele 19. sajandi lõpu venestusele.

Taassünd eesti ülikoolina ja uued tähtpäevad

Eesti taasiseseisvumises oli küllalt oluline roll üliõpilaste protestiliikumistel. Muu hulgas seisis ühel talvehommikul 1950. aastal mahavõetud kuningas Gustav II Adolf lumekujuna jälle oma kohal (see oli 23. märtsil 1988. aastal, kuju taastati 1992. aastal). Sümboolse märgina hakati tähistama vahepeal keelatud eesti ülikooli tähtpäevi. 1. detsembril 1989 möödus 70 aastat emakeelse ülikooli algusest – TÜ ajaloo muuseum avas selleks puhuks uue püsiekspositsiooni (kestis kuni 2009). Suurejoonelisel tähistati emakeelse ülikooli 75. sünnipäeva 1994. aastal. Toimus ajalookonverents, mille ettekanded avaldati hiljem kogumikuna.⁶¹ Ilmus dokumentide kogumik *Eesti ülikooli algus*.⁶² Hiigeltööna valmis 1919–44 Tartu ülikoolis õppinute biograafiline teatmik – *Album Academicum* –, mis haaras kõiki enam kui 20 000 eestikeelses ülikoolis õppinut.⁶³

Täna sel päeval on au sees kõik Tartu ülikooli arenguetapid – üksteise järel tähistatakse nii emakeelse, keiserliku kui ka rootsiaegse ülikooli tähtpäevi. Keiserliku Tartu Ülikooli avamise 200. aastapäev 2002 möödus siiski segaste tunnetega – mida tähistada, kui palju tähistada, millega tähistada? Paljudel oli hirm, et selle tähtpäeva tähistamine võtaks justkui uuesti ära Tartu ülikooli rootsiaegse alguse. Et aga tegu oli siiski Tartule kõige rohkem teaduslikku kuulsust toonud etapiga, mida pole keegi kunagi vaidlustanud, anti välja rida erialade juubelikogumikke.⁶⁴ Ilmus eraalgatuslik pildialbum ja Tartu linna poolt toetatuna ülikoolile pühendatud *Ajaloolise Ajakirja* erinumber, milles põhirõhk langes Tartu ülikooli osatähtsusele eri rahvaste kultuuriloos.⁶⁵ Rektori programmiline artikkel ajakirjas

⁶¹ *75 aastat Eesti ülikooli Tartus*, Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXIX (Tartu, 1997).

⁶² *Eesti ülikooli algus*.

⁶³ *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, töörihm: Lauri Lindström, Toomas Hiio, Helina Tamman, Ene Hiio, Arti Hilpus, Leino Pahtma, Argo Kuusik, eeltööd Salme Nõmmeots, Malle Loit, Shirley Kodasma, Valdek Pütsep (1976–1990) (Tartu, 1994), 9.

⁶⁴ *200 aastat eesti keele ülikooliõpet: juubelikogumik: 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis*, toim. Mati Erelt, koost. Valve-Liivi Kingisepp (Tartu ülikool, 2003); *200 let russko-slavyanskoj filologii v Tartu*, Slavica Tartuensia V (Tartu ülikool, 2003); *Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis = Duo saecula philologiae classicae in Estonia* (Tartu ülikool, 2003) jt.

⁶⁵ *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (116/117) (Kleio, 2002).

Akadeemia rõhutas, et rahvusülikooli missiooni võib Tartu ülikool täita vaid üle Eesti piiride ulatudes ja teaduse jätkusuutlikkust tagades.⁶⁶ Need märksõnad – rahvusülikool, jätkusuutlikkus, rahvusvahelisus – on jätkuvalt aktuaalsed. Ehk teisisõnu – Jakob Hurda (1839–1907) enam kui sajand tagasi sõnastatud rahvuslik programm – “Kui me ei saa suureks arvult, tuleb saada suureks vaimult!” – on endiselt jõus.

Oktoobris 2007 tähistas Tartu ülikool suurejooneliselt Rootsi kuningaapaari külaskäigu, kantsler Johan Skytte monumendi avamise, rahva-peo, ilutulestiku, juubelialbumi ja konverentsiga 375. aastapäeva.⁶⁷ Juba 2009. aastal võeti üsna suure pidulikkusega ette ka emakeelse ülikooli 90. aastapäeva tähistamine.

Järgmine suur tähtpäev seisab ees 1. detsembril 2019, kui võime tähistada emakeelse ülikooli 100. aastapäeva. See on osa Eesti vabariigi 100. aastapäeva pidustustest, mis vältavad 1917. aasta sügisest kuni 1920. aasta veebruarini.

* * *

Eesti keele ja kultuuri positsioon pole globaliseerivas maailmas ülearu tugev. Meie nooremas põlvkonnas on inglise keel paljudele juba esimene keel ja ülikool ei saa sellest mööda vaadata. Tartu ülikooli varasema ajaloo mäletamist takistab järjest rohkem teiste keelte (saksa, vene) oskuse puudumine. Kuhu see viib, pole sugugi selge. Eesti president Lennart Meri on öelnud: “Üks meie aja imelikumaid paradokse ongi see, et kuigi maailma kultuuriline ja keeleline mitmekesisus kahaneb kiiremini kui looduslik liigirikkus, tajuvad loodusteadlased, lihtsalt loodussõbrad, koguni poliitikud looduslikku tasakaalu ähvardavaid ohte märksa paremini. [...] millele võime siis loota, kui tahame pidurdada inimkultuuri sulandumist ühevärviliseks maitsetuks püreeks?”⁶⁸

Igal juhul näitab ajalooline kogemus, et mäletamine sõltub mälu kandjatest (sh materiaaletest), mäletatakse seda, mida tahetakse mäletada ja püsib see mälu, millel on kandjad (huvigrupid, aga ka materiaalsed mälestusmärgid). Tartu ülikooli teadus- ja arendustöö üheks fookusteemaks kuulutati

⁶⁶ Jaak Aaviksoo, “Ülikooli valikud ja väljakutsed”, *Akadeemia*, 12 (2002), 2475–2480.

⁶⁷ Seda juubelit jäid lisaks Skytte monumendile Toomel mäletama juubelialbum: *Universitas Tartuensis*, koost Juhani Püttsepp; Lea Leppik (Tartu: Tartu ülikool, 2007) ja kogumikud: *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (133/134) (Kleio, 2010) ja *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 37 (Tartu, 2009).

⁶⁸ “Vabariigi President Tartu Ülikooli aulas 14. mail 1996”, *Vabariigi Presidendi kõned 1992–2001* <<https://vp1992-2001.president.ee/est/k6ned/K6ne.asp?ID=4161>> (29.2.2016).

2016. aasta alguses rahvuskultuuri kestlikkus avatud maailmas. On selge, et väikesed keeled ja kultuurid ei saa loota iseeneslikule püsimisele. Seda mõjutavad nii meie teadlikud kui ebateadlikud sammud, ja ajalugu on üks olevikku kujundavatest mehhanismidest. Avatud maailmas on Eesti ja sh meie ülikooli ajaloo uurimisse lülitunud järjest rohkem välisautoreid, keda ei sega soovunelmad, hirmud ega kaotusevalu. Selles mõttes on äärmiselt huvitav jälgida, kuidas kulgeb Eesti ülikooli 100. sünnipäev – millise kõlapinna juubelipidu saavutab ja millised monumendid enesest maha jätab, kelle identiteeti ja millises vormis tugevdab või nõrgestab.

ABSTRACT: The University of Tartu as a memory site for Estonians

The City of Tartu is proud of its university and its status as a university town. The university is an even stronger memory site than the city and has special meaning for Baltic Germans in addition to Estonians, but also for Ukrainians, Armenians, Poles, Latvians, Jews and other minorities of the former Russian Empire. The commemoration of the anniversaries of the University of Tartu is a very graphic example of the use of memory and the susceptibility of remembering to the aims of the current political system and of various interest groups. Here history has become an “active shaper of the present” according to Juri Lotman’s definition.

This article examines the commemoration of jubilees of the University of Tartu through two hundred years. Nowadays Estonians consider the entire history of the University of Tartu to be their own starting from its founding by King Gustav II Adolf of Sweden in 1632. The Estonian language was not unknown in the university in the Swedish era – knowledge of Estonian was necessary for pastors and some examples of occasional poetry written in Estonian have survived from that time.

The university was reopened in 1802 when it was already part of the Russian Empire and became a primarily Baltic German university. It shaped the identity of the Baltic provinces in Russia and contributed to their growing together culturally in the eyes of both the German-speaking upper class and the Estonian- and Latvian-speaking lower class. The Estonian and Latvian languages were both represented at the university by one lecturer. There were also Estonians at the university in the first decades already but

at that time, education generally meant assimilation into German culture. The 50th jubilee of the Imperial University of Tartu was commemorated in 1852 as a celebration of a Baltic German university. The 100th anniversary of the imperial university in 1902 was commemorated at a university where the language of instruction had been switched to Russian. The guests of honour were well-known Russian scientists, church representatives and state officials. For the first time, a lengthy overview of the history of the University of Tartu was published in Estonian in the album of the Society of Estonian Students under the meaningful title *Kodumaa ülikool* (University of the Estonian Homeland). Unlike the official concept of the 100 year old university, this overview stressed the university's connection to the university of the era of Swedish rule.

When the Russian Empire collapsed and the Estonian nation became independent, the University of Tartu was opened on 1 December 1919 as an institution where the language of instruction was Estonian. The wish of the new nation to distance itself from both the Russian and German cultural areas and to be connected to something respectably old was expressed in the spectacular festivities held in 1932 commemorating the 300th anniversary of the University of Tartu. After the Second World War, Estonians who ended up abroad held the anniversaries of the Estonian era University of Tartu in esteem and maintained the traditions of the university student organisations that were banned in the Soviet state. The 150th anniversary of the founding of the university was commemorated in the Estonian SSR in 1952 – at the height of Stalinism. The Swedish era university was cast aside and the monuments to the king and to nationalist figures were removed, replaced by the favourites of the Soviet regime. Connections to Russia were emphasised in every possible way.

Lithuanians celebrated the 400th anniversary of their University of Vilnius in 1979, going back to the educational institution established in the 16th century by the Jesuits. This encouraged Estonians but the interwar tradition of playing up the Swedish era was so strong that the educational pursuits of the Jesuits in Tartu (1585–1625, with intervals) were nevertheless not tied into the institute of higher education. So it was that the 350th anniversary of the University of Tartu was celebrated on a grand scale in 1982.

The protest movement among university students played an important role in the restoration of Estonia's independence. Immediately thereafter, the commemoration of the anniversaries of the Estonian era university that had in the meantime been banned began once again. The 200th anniversary of the opening of the Imperial University of Tartu (2002) passed with

mixed feelings. The imperial university as a university of the Russian state no longer fit in well and it was feared that the connection to the Swedish era would suffer. Yet since this period had nevertheless brought Tartu the greatest portion of its scientific fame, a series of jubilee collected works were published by various faculties. On the other hand, nobody had any qualms about commemorating the 375th anniversary of the Swedish era university five years later (2007) on a grand scale with new monuments, memorial plaques, exhibitions, a public celebration and a visit from the King of Sweden.

KEYWORDS: memory place, University of Tartu, university jubilees

LEA LEPPIK (b. 1962) is the Research Director of the University of Tartu Museum.

* Correspondence: University of Tartu Museum, Lossi 25, 51003 Tartu, Estonia. E-mail: lea.leppik@ut.ee